

Anmeldelser

Strängnäs domkirke

ERIK BOHRN, SIGURD CURMAN og ARMIN TUULSE: STRÄNGNÄS DOMKYRKA, MEDEL-TIDENS BYGGNADSHISTORIA. Tekst + plancher. Sveriges Kyrkor, bind 100. Stockholm 1964. 50.- sv. kr.

ARMIN TUULSE: DER KERNBAU DES DOMS ZU STRÄNGNÄS UND SEIN UMKREIS. VHAA Antikvariskt arkiv nr. 25. Stockholm 1964. 15.- sv. kr.

I Södermanland ligger stiftsstadens Strängnäs på en halvø i Mälaren og er vist ikke synderlig kendt her i landet. Måske husker nogle, at byens navn kom frem for et par år siden i forbindelse med sagen mod biskop Helander, og andre har muligvis en erindring fra skoletiden, da »Frihed er det bedste guld« hørte til morgensangens repertoire; denne slagkraftige fanfare er skrevet af Strängnäsbispen Thomas under 1400-tallets stridigheder. Nu foreligger en yderligere, vægtig anledning til at notere sig denne by, der i parentes bemærket ligger så nær Stockholm, at den nok kunne aflægges en visit under et besøg i svenskernes hovedstad: Sveriges Kyrkor (SvK) har udsendt første del af et digert bind om Strängnäs domkirke. Det udkomne hæfte skildrer på 364 sider kirkens middelalderlige bygningshistorie, og vil blive fulgt af et hæfte om bygningshistorien efter 1523 (I, 2) og et om kalkmalerierne (I, 3); det planlagte andet bind skal behandle inventar, gravminder etc.

1907-10 blev domkirken underkastet en omfattende istandsættelse under ledelse af Fredrik Lilljekvist; ved dette arbejde virkede som »kulturhistorisk kontrollant« den unge arkitekt Sigurd Curman, der senere blev rigsantikvar og redaktør af SvK, og nu står som medforfatter af den foreliggende bog. Melchior Wernstedt udførte samtidig med domkirkens restaurering en samling fornemme opmålinger af hele komplekset. Foruden Wernstedts tegninger danner en række iagttagelser og tolkninger, som der var lejlighed til at gøre, mens bygningen stod afklædt, et vigtigt materiale i den foreliggende publikation. I anledning af domkirkerestaureringens afslutning arrangeredes en udstilling af ældre kirkelig kunst fra Strängnäs stift; og denne udstilling, som demonstrerede kirkernes grundlæggende betydning for kendskabet til (Sveriges) ældre kunst- og kulturhistorie, gav den afgørende impuls til starten af SvK, hvis første hæfte blev udgivet 1912 af Sigurd Curman og Johnny Roosval. (Erik Moltke har omtalt SvK i Fortid og Nutid XXI (1960) 31-46 og XXII (1963) 28). Strängnäs domkirke har således spillet en fremtrædende rolle i SvK's tilblivelsesstund, og det er kun passende, at den siden så konsoliderede og velrenommerede institution markerer sit jubilæum ved at lade første hæfte om Strängnäs domkirke være nummer 100 i den lange publikationsrække. I tiden efter domkirkens restaurering var det imidlertid tanken at supplere og udgive det vundne materiale som en selvstændig publikation, men denne plan måtte senere opgives. Fra 1941 arbejdede Erik Bohrn og andre videre med projektet, der ti år

senere blev overdraget SvK. Bohrns resultater ligger i alt væsentligt til grund for den trykte redaktion.

Disse, i sammentrængt form, refererede omstændigheder ved Strängnäs Domkyrka's langstrakte udarbejdelse giver en del af forklaringen på det lykkelige resultat, der er opnået. I forordet fremhæver Sigurd Curman, at domkirken i Strängnäs må anses for et af de bedst bevarede og mest karakteristiske eksempler på ældre, monumental teglstensarkitektur i Sverige, og han begrundes også hermed, at bygningsbeskrivelsen er gjort mere indgående, end det er sædvane i SvK.

Efter en kort indledning om oprettelsen af Strängnäs bispedømme, hvilket fandt sted omved 1080, åbnes domkirkebeskrivelsen med en omtale af beliggenhed og kirkegård. Inden for det indhegnede område omkring kirken udmærker sig fem høje, som formodes at rumme førkristne grave. Det må undre læseren, at SvK i den lange tid, studierne af kirkebygningen har stået på, ikke har fundet udvej for at foretage en sondering i et par af disse høje og derved fået løst problemet om deres art og oprindelse. Selve bygningsbeskrivelsen er delt i to afsnit: A. Den äldsta bevarade kyrkan, »Kärnkyrkan«, og B. Tillbyggnader till Kärnkyrkan samt påbyggnader och andre ändringar under medeltiden. De bevarede partier af kærnekirken beskrives i den for SvK sædvanlige rækkefølge, først materialer og teknik, dernæst facader med vinduer, så rummet med piller og hvælv og dekorative detaljer.

Ved en veludviklet bygningsarkæologisk nærlæsningsteknik lykkes det forfatterne at udskille af det eksisterende kompleks alle væsentlige træk af stedets første tegl-kirke. Denne bygning har været en i det ydre rektangulær, otte fag lang, treskibet, overhvælvet hallekirke (uden særskilt korbygning) med et lille tårn i hvert hjørne, og indvendig en arkadebåren løbegang langs de fire vægge. Et par sakristier har fra begyndelsen sluttet sig til på nordsiden. I den instruktive og klare tekst påviser forfatterne, at opførelsen af denne kirke, der var dediceret Peter og Paulus, har været gennemført over flere omgange, at bygmestrene en overgang havde i sinde at ændre udformningen til en basilika, og at en alvorlig sammenstyrtning har hjemsøgt bygningen efter afslutningen af første etape, der omfattede de tre østligste fag. Blandt de mange enkeltheder i kærnebygningen, som man har haft lejlighed til at iagttage ved restaureringen 1907–10 og som på misundelsesværdig måde har været registreret og tolket, medens tid var, skal her fremhæves murforbandtet i en af pillerne i kirkens vestlige del (fig. 105), og huller efter stilladsbomme i hvælvkapperne (fig. 124, 125 og 130).

Kærnekirkens kronologi og kunsthistoriske placering behandles i sidste afsnit af beskrivelsens første del. Det ældste anlæg vidner om direkte indflydelse fra Mariekirken i Lybæk, og bl. a. på dette grundlag dateres byggeriets påbegyndelse til omkring 1260. Hvælvformerne i kirkens sidst opførte, vestlige afsnit viser påvirkninger fra Vestfalen og må henføres til første del af det 14. århundrede. De til den kunsthistoriske vurdering knyttede spørgsmål behandles i en bredere fremstilling med illustrationer af A. Tuulse i den samtidig med domkirkepublikationen udsendte: *Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis*; her redegøres yderligere for domkirkens indflydelse på Mälaregnens teglstenskirker.

Anden del af Strängnäs Domkyrka er på flere måder den mest spændende og skildrer bygningens næsten fuldstændige forvandling i middelalderens sidste århundreder. Ret hurtigt efter at den første kirkebygning stod færdig, blev et kapel tilføjet på sydsiden, og flere fulgte snart efter; længst i vest rejstes en tilbygning med

et interessant Mariakapel. 1424-44 opførte den ovennævnte bisp Thomas et kraftigt vesttårn, der i det urolige århundrede vist bl. a. har tjent forsvarsformål; kort tid efter tiisluttedes et stort, polygonalt afsluttet højkor, og kapeller og nye sakristier rejstes på kirkens nordside. Middelalderens sidste, storartede byggeindsats gennemførtes under Konrad Rogges episkopat (1479-1501) og tog sigte på en regulering og monumentalisering af det brogede, sammensatte anlæg, der var vokset frem ved en række isolerede tilføjelser og knøpskydninger. Den domkirke, der oplevede reformationen i Sverige, var et mægtigt, tungt bygværk, der nok røbede sin heterogene herkomst, men hvis ydre præg var samlet og sluttet. Kapeller og sideskibe var bragt under fælles tag, midtskibet var forhøjet, til dets rygning gik i ét med korets kip, og det store tårn havde modtaget en betydelig øgning, så det afvejede den lange bygning. Fra sit private sakristi havde Rogge opført en bro, der ledte over til hans endnu bevarede residens, øst for koret.

Et særdeles righoldigt og illustrerende billedmateriale ledsager teksten. Væsentlige træk er oftest gengivet både i streg og i fotografi, og en serie fremragende optagelser af de vigtigste helheder i kirken er på en glimrende måde reproduceret på glittet papir på indskudte blade. Bygningsbeskrivelsens rygrad udgøres af Melchior Wernstedts ovenfor nævnte, forbilledlige opmålinger, der søger sin mage i oplysningernes mængde og i fremstillingens grafiske kvalitet. En række fortrinlige enkeltstudier og detailtegninger supplerer yderligere den velskrevne tekst og blotlægger de ofte ret indviklede bygningsarkæologiske problemer. Som et meget værdifuldt oversigtsmateriale er endelig medtaget Erik Bohrens rekonstruktionstegninger, der for hvert afsnit i bygningsbeskrivelsen fremstiller kirken i den just skildrede skikkelse. Man kunne i denne forbindelse måske ønske, at disse tegninger havde været samlet og gentaget i formindsket størrelse som en fortløbende serie sammen med og som et supplement til resumeerne bagest i bogen.

Strängnäs' berejste og indflydelsesrige bisper beklædte jævnsides med prælaternebedet (i det mindste i 1400-tallet) stillingen som Sveriges rigskansler, og adskillige betydningsfulde begivenheder har selvsagt udspillet sig i og ved domkirken på denne baggrund. Forrest står her Gustav Vasas hyldning i 1523. Som en værdig og tankevækkende afslutning på beskrivelsen af den rige domkirkes middelalderhistorie skildrer bogen i en epilog denne kongekroning, der blev papismens sidste pragtskuespil i Strängnäs, og som for både byen og landet indvarslede en ny tid.

Kjeld de Fine Licht.

Borgerligt aristokrati

SVEND LARSEN: STUDIER OVER DET FYNske RÅDSARISTOKRATI I DET 17DE ÅRHUNDREDE. I. Fremstilling. With an English Summary. II. Bilag og registre. Fynske Studier V, udg. af Odense Bys Museer, 1965. 315 + 510 s., ill. Pris 90,- kr., for medl. af foreninger under Dansk historisk Fællesforening 55,- kr. + porto.

Enhver tid har som bekendt sit aristokrati, sin overklasse, sin magtelite. Uanset forfatningsforholdene gælder tilsyneladende den grundlov, at hverken den enkelte eller de mange varigt formår at varetage samfundets styrelse. Denne gruppe af indflydelsesrige, ikke blot på det politiske plan men også i forvaltning og erhvervsliv, må naturligvis i særlig grad påkalde sig opmærksomheden. At den gamle adel (d.v.s. højadel) aldrig har savnet historikere, er et vidnesbyrd herom. Når de store

gamle historikere Saxo og Arild Huitfeldt gjorde Danmarks historie til aristokratiets historie, var det ikke blot af standshovmod, men også fordi de havde sans for realiteter.

Allerede på Huitfeldts tid havde imidlertid en anden samfundsklasse gjort sig gældende som basis for en overklasse af ikke ringe styrke. I løbet af 15. århundrede havde bysamfundene konsolideret sig og med Reformationen og Grevens Fejde fremtrådte for alvor en borgerlig gruppe politikere i righistorien.

I endnu højere grad end det gamle aristokrati kendetegnedes det nye af fremdrift og bevægelighed; i bysamfundet var konkurrencen så hård, at der ikke her som på landet dannedes et fødselsaristokrati. Kontakten både med udlandet og med den øverste styrelse, kongen, centraladministrationen, var fuldt på højde med landadelens. Hverken kulturelt eller økonomisk stod storborgerne, i det mindste i 17. århundrede, tilbage for fødselsadelens store flertal. Det siger sig selv, at denne gruppe, der i 16., 17. og 18. århundrede blot omfattede nogle få snese storborgere, af historikerne bør undersøges med samme opmærksomhed som den gamle adel. Det er ikke nogen tilfældighed, at så mange bevægelser både af politisk og anden art på afgørende måde prægedes af bymilieuet, medens man på landet i almindelighed forholdt sig afventende; Reformationen såvel som forfatningsændringerne i 1660 og 1848 er gode eksempler.

Med rette satte derfor Albert Olsen undersøgelser af borgerstandens historie på det forskningsprogram, han fremlagde i »Fortid og Nutid« 1943 (bd. 15, s. 1–8). »Bypatriciatets, navnlig Købmandsstandens og Raadsaristokratiets Oprindelse og slægtsmæssige Stabilitet samt dets Forbindelse med Bureaukratiet er aldrig ordentlig undersøgt, hvad der findes hist og her, er i det hele kun spredt Fægtning. En til Bunds gaaende Undersøgelse af Grundlaget for Bypatriciatets Magt – Handelen – i det 16.–18. Aarhundrede er aldrig foretaget – ikke for een eneste dansk By . . .«

Betragter man det arbejde, der er blevet udrettet, siden disse og endnu flere opildnende bemærkninger fremsattes, er det slående, i hvor høj grad man på Fyen har gjort sig umage for at indhente det forsømte.

I 1954 offentliggjorde Jens Kolmos sin udførlige redegørelse »Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede« (Fynske Aarbøger V, s. 212–311). Året efter fulgte Aage Fasmer Blombergs store og solide Faaborg Bys Historie I, der allerede det følgende år afsluttedes med bind II. Og 1959–60 udsendtes J. O. Bro-Jørgensens ikke mindre vigtige værk om Svendborg. Jævnside hermed er der fremkommet forskellige mindre arbejder, blandt hvilke Knud Voss' smukke lille bog Klassicismens fynske Borgerhuse (Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 7. Rk. nr. 2, 1953) fortjener at fremhæves.

Til alt dette kommer nu Svend Larsen, Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I–II, Fynske Studier V, Udgivet af Odense Bys Museer, 1965.

Dette store værk, hvormed forfatteren vandt sig den filosofiske doktorgrad ved Århus Universitet, har været længe undervejs. Efter at Svend Larsen i 1931 var blevet knyttet til Odense bys offentlige samlinger, tog han studiet af byens historie op til grundig behandling. Det første resultat blev et stykke lokalhistorie i ordets bogstaveligste forstand, den fyldige redegørelse for byens museumsvæsen, »Et Provinsmuseums Historie«, der udkom 1935. Allerede 1939 fulgte det smukke jubilæums-

skrift »Graabrødre Hospital og Kloster i Odense«, og engang i begyndelsen af 1940erne, vel omtrent samtidig med fremkomsten af Albert Olsens artikel, foreslog denne og lektor H. H. Fussing forfatteren at undersøge »bypatriciatet«, hvormed de mente den kreds, hvorfra købstædernes råd udgik. Afhandlingen »Byting og Raadstueret i Odense før 1649« (Til Knud Fabricius, 1945, s. 136–159) vidnede snart om, at arbejdet var kommet godt i gang.

At det endelige resultat først nu kan udsendes, er intet under. Opgavens omfang og forfatterens mange andre arbejder og forpligtelser strækker mere end rigeligt til som forklaring; det er en tilfredsstillende at vide, at Svend Larsen inden sin død 9. april 1964 havde fået meddelelse om arbejdets antagelse til forsvar for doktorgraden.

Indledningsvis diskuteres terminologien. Det vistnok af Albert Olsen i 1943 lancerede begreb »rådsaristokrati« foretrækkes for »patriciat«. Nogen tilfredsstillende løsning synes det at være vanskeligt at nå*), begge begreber vækker vel hos de fleste forestillinger om noget arveligt, og det er, som det i tilslutning til bl. a. Albert Fabritius påpeges, kun i meget betinget grad karakteristisk for denne kreds. I betragtning af den rolle, »arvelighed på spindesiden« spillede, og som også Svend Larsen har været opmærksom på, er betegnelsen »Svogerskabet«, som man anvendte i Fåborg, meget træffende, men nok for bramfri til at finde anvendelse.

Det hedder videre i indledningen, at undersøgelsen gælder de enkelte rådmænds slægtskabsforhold og kredsens økonomiske og sociale forhold; i den forbindelse bemærkes det, at det ville være fristende at benytte statistiske metoder på de vundne oplysninger, men at man ikke med nogenlunde sikkerhed kan forvente, at alle individer, der står i slægtskabsforhold til rådmænd i de nævnte grader, er fundet (I, 10). Disse betragtninger kan selvfølgelig kun vække bifald. Derimod havde det næppe været upåkrævet allerede på dette stadium at præcisere, at rådmænd eller borgmester blev man, ikke blot fordi man var af familie, eller fordi man var velstående, men også og måske især fordi man var politisk og administrativt interesseret og havde evne til at gøre sig gældende.

Den egentlige fremstillings første afsnit er det store og indholdsrige kapitel om rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter. Blandt flere interessante iagttagelser kan fremhæves understregningen (I, 18) af de voksende krav til borgmestre og rådmænd og bemærkningen om ændringen i betingelsen for borgerskabs erhvervelse fra grundbesiddelse til næring (I, 20) ganske svarende til den københavnske familie Fuirens omplacering af formuen fra fast ejendom til værdipapirer i 1630erne og 1640erne (Johan Jørgensen, Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, 1957 s. 29 f.). Den i forsigtige vendinger fremsatte revision af P. Munchs opfattelse af forholdet mellem regeringen og magistraterne stemmer ligeledes godt med andetsteds gjorte iagttagelser (jfr. Hist. Medd. om København, 1963, s. 12 f.). I det hele må kapitlet betegnes som en værdifuld forøgelse af den forvaltningshistoriske litteratur.

Efter at vi således har fået klarlagt, hvilke betingelser indehaverne af magistratsembederne måtte kunne opfylde, følger meget naturligt en undersøgelse af, hvorfra rådet fik sin tilgang. På grundlag af sit, om ikke udtømmende, så dog meget

*) Svend Larsen anfører, at Edv. Bull har betegnet L. Daas »Kristiania-patriciatet« som »misvisende«, men i (Norsk) Hist. Tidsskrift 1965 (bd. 44, s. 163) taler en tredje norsk historieprofessor, Johan Schreiner om »handelspatriciatet i Christiania«.

omfattende kendskab til kredsens personalhistorie konkluderes (I, 83), at tilgangen i udstrakt grad skyldtes tilflyttere; tidligere skrivere og fogder var fremtrædende, betydende var indvandrede købmandstjenere, et mindre islæt udgjorde udenlandske købmænd. Det billede, forfatteren her tegner, og som frembyder såvel lighedspunkter som forskelle (især m.h.t. udlændingene) i sammenligning med de tendenser, der kan findes inden for den københavnske overklasse, giver et godt indtryk af den strenge udvælgelsesproces, som skete i bysamfundets top. Man mindes Griffenfeld-annekdoten: »Jeg og vi allesammen vil sidde på bæk med adelen, men dér skal ingen narre til«. Kapitlet kan forøvrigt tjene til belysning af forholdene på landet, hvorfra fogderne og skriversne kom. Disse og andre repræsenterede så at sige et borgerligt element uden for borgernes kreds, og det turde være karakteristisk for de sociale tilstande på landet før 1660, når det som Svend Larsen påviser (I, 70) var sjældent, at skriver eller foged gik fra lensmandstjeneste til landet. Morsomt kommer regeringens blik for netop disse elementer frem i skattebrevene. Ved opkrævningen skulle lensmændene i synderlighed have flittigt indseende med, hvor der fandtes ågerkarle^{*)} og de som brugte store køb, forprang og handel med korn, øxne eller i andre måder. Og hverken ved skriver, foged eller anden tjener måtte lensmændene lade bønderne lægge i skat, ligesom det i bøndernes skattebreve hed, at hverken foged, skrivere eller andre måtte være fri. Sandelig havde de rådmænd og borgmestre, der havde en fortid som skrivere eller fogder, forudsætninger for at kunne varetage deres hverv, der bl. a. bestod i at have tilsyn med forprang og landhandel. Hvorledes de udnyttede disse forudsætninger, er et spørgsmål, der ikke skal drøftes her. Derimod kan der spørges, om den opstillede forskel mellem lenskrivere, herregårdsskrivere og købmændstjenere har været af større betydning. For de to førstnævnte kategoriers vedkommende kan der i hvert fald henvises til en interessant, næppe hidtil fremdraget kongelig resolution af 6. jan. 1654, hvori det siges, at en renteskriver, der har søgt bestilling som ridefoged i Hald len, skal søge lensmanden, da denne råder for selv at antage tjenere til det, han selv skal svare til (RA. Danske Kancelli B 159, Ekstrakt- og resolutionsprotokoller for danske og norske sager anf. dato). Skolegang og udenlandsrejser behandles også, men det er unægtelig en skuffelse, at de i boerne registrerede bogsamlinger slet ikke er blevet inddraget i studierne.

Det økonomiske grundlag, som behandles i kapitel IV, må naturligvis have en meget betydende plads i analysen af råds kredsen. Det store og værdifulde kilde-materiale, forfatteren har uddraget af skifter og retsprotokoller, gennemgås omhyggeligt. Hele dette væld af oplysninger er fremlagt i tekst, og det kan være vanskeligt at vinde overblik. Enkelte oversigtstabeller over boernes omfang, kreditorer og debitorer (jfr. tabellen over løvsøre s. 176) ville således have været en værdifuld håndsrækning. Blandt de mange værdifulde oplysninger kan nævnes fremhævelsen af kvinderne som det kontinuerlige element også i forretningerne og omvendt disses ringe tilknytning til bestemte ejendomme; fremdeles omtales kort men vigtigt købmændenes regnskabsbøger (I, 118) noget vi ved meget lidt om. Som et punkt, hvor redegørelsen ikke forekommer tilfredsstillende, må nævnes behandlingen af kornkøbmændene og navnlig den dermed sammenhængende handel på Norge (I, 115,

*) Som eksempel er brugt breve af 30. august 1643, gengivet i Kancelliets Brevbøger, der dog ved en fejl har »unge karle« i stedet for »ågerkarle«.

129, 143 og 145) hvorfra de omtalte leverancer til Dalum len og Gråbrødre kloster af bygningsmaterialer og fisk sandsynligvis er kommet^{*)}. Så fortrinlige kilder skifterne end er, må det ikke overses, at de trods alt har deres begrænsning; mangelen på varelager, som tillægges en vis vægt, er det betænkeligt at drage slutninger af, i hvert fald kan det i et enkelt tilfælde ses, at et sådant bo uden lager har haft en hamburgersk leverandør som kreditor (I, 188, jfr. *The Scandinavian Economic History Review* XI, 1963, p. 89 f.)

Til kortene s. 146 ff. skal det endelig bemærkes, at de vel giver et begreb om de Odense-folks opland, men at optrukne herredsgrænser og ikke mindst indførelsen af en købmand fra en naboby f. eks. Nyborg, ville have øget anskueligheden betydeligt. End mere ville det have klaret begreberne, om disse fordringer i oplandet var blevet gjort op.

Fra en i arbejde værende undersøgelse over Kalundborg købstads historie hid sættes som eksempel følgende resultat af en gennemgang af de ældste skifter:

Rådmand Christoffer Brasch 1664

Ars hrd.	197	debitorer	med	1.037	dr.
Løve hrd.	86	-	-	479	dr.
Skipinge hrd.	89	-	-	310	dr.

Rådmand Hans Tomesen Bonum 1682

Ars hrd.	195	debitorer	med	1.448	dr.
Skipinge hrd.	91	-	-	580	dr.
Løve hrd.	73	-	-	288	dr.
Tuse hrd.	24	-	-	90	dr.
Merløse hrd.	4	-	-	45	dr.

Borgmester Mogens Poulsen 1691

Ars hrd.	246	debitorer	med	559	dr.
Skipinge hrd.	154	-	-	375	dr.
Løve hrd.	87	-	-	196	dr.
Tuse hrd.	39	-	-	82	dr.
Ods hrd.	24	-	-	81	dr.
Merløse hrd.	11	-	-	22	dr.

Laurits Sørensen 1697

Ars hrd.	75	debitorer	med	175	dr.
Løve hrd.	66	-	-	96	dr.
Skipinge hrd.	34	-	-	58	dr.
Merløse hrd.	6	-	-	16	dr.
Tuse hrd.	13	-	-	7	dr.

Maren, sal. Jens Nielsen Bitsholts 1698

Ars hrd.	108	debitorer	med	635	dr.
Løve hrd.	51	-	-	319	dr.
Skipinge hrd.	31	-	-	307	dr.
Tuse hrd.	19	-	-	98	dr.

*) For borgmesteren Claus Madsen i Middelfart havde Norgestrafik så megen betydning, at han 21. febr. 1645 erhvervede sig tilladelse for sin skude til at gå til Norge med en ladning rug og malt til at forhandle dér, om det kunne undværes på Fyen; var det tilfældet, skulle han skaffe bevis for at have losset i Norge. Fyenske Reg. anf. dato.

Søren Olsen 1706

Ars hrd.	169	debitorer	med	781	dr.
Skippinge hrd.	162	–	–	681	dr.
Løve hrd.	193	–	–	562	dr.
Ods hrd.	35	–	–	109	dr.
Tuse hrd.	33	–	–	68	dr.
Merløse hrd.	27	–	–	43	dr.

Som sammenligning kan anføres en »nabo«, Hans Jørgensen i Korsør, hvis bo 1685 viser følgende billede

Slagelse hrd.	58	debitorer	med	972	dr.
V. Flakkebjerg hrd.	68	–	–	797	dr.
Ø. Flakkebjerg hrd.	3	–	–	27	dr.
Løve hrd.	3	–	–	78	dr.

I og for sig er resultatet ikke meget overraskende, vi finder her, hvad vi aner på Fyen, et ret fast afgrænset opland til købstaden, med kunder hvis betalingsevne åbenbart svinger i takt med konjunkturerne. Der er endnu mange undersøgelser at gøre på dette felt.

Undersøgelsen af rådmandskredsens økonomiske grundlag giver det – ikke overraskende – resultat, at købmandsskab spillede en betydelig rolle før 1660, at der var forskel på kramhandelsmænd og kornhandelsmænd, hvilket turde være diskutabelt, at en i de første årtier ret forgrenet Østersøhandel svækkes, og at Holland blandt de udenlandske handelspartnere i løbet af 1640'erne taber terræn for Hamborg.

Gennemgangen af boernes faste ejendomme og løsøre præges naturligvis af forfatterens særlige kyndighed som museumsmand. Men det er meget mærkeligt, at der her lige så lidt som i forbindelse med omtalen af uddannelsesforholdene siges noget om bogbesiddelsen. Ejendommelig er også den sparsomme omtale, der bliver skilderierne til del; når man betænker, hvad Victor Hermansen kunne berette om malerisamlinger i Køge, virker de 10–12 linier i det fynske værk noget fattige. (I, 176, jfr. V. Hermansen i *Fra Københavns Amt* 1951, s. 71–107).

Et kort kapitel opgør dernæst »Den økonomiske placering«. Her gives eksempler på formuestørrelser indenfor gruppen – en fuldstændig eller tilnærmelsesvis fuldstændig liste ville det næppe have været større ulejlighed at få sat op, og den ville have været langt mere instruktiv. Kritisk må man også betragte anvendelsen af skattemandtallene 1624–1641 (I, 189 f.), hvor det hævdes, at skattemandtallene har værdi som udtryk for den målestok, samtiden godtog(!) for borgernes indbyrdes placering; når og hvor har en samtid »godtaget« en skatteligning? Bedre egnet til formålet end de ganske ubetydelige skattebeløb før 1660 er muligvis de skattelister fra 1662, som derpå behandles, men først en kildekritisk vurdering kan klare dette spørgsmål.

Nøje svarende til rådmandskredsens økonomiske overlegenhed over for deres byfællers altovervejende flertal var de forrettigheder af social art, der var indrømmet borgmestre og rådmænd. Et lille kulturhistorisk interessant kapitel er derfor med rette viet en omtale af »gang og sæde« af luksusforordningernes bestemmelser angående bryllup, dåb og begravelse og af hvorledes man kom til rette med disse

bestemmelser. Den enkelte placeredes med usvigelig sikkerhed. »Afstanden fra dem, der lå i deres murede grave nær kirkens kor, og til dem, der blev begravet i de fattiges jord udenfor kirken, var umådelig stor«.

Selv om rådskredeens medlemmer også efter 1660 tilhørte overklassen og selv om privilegierne 1661 ikke betegnede noget skarpt brud med fortiden, slog dog også i købstæderne det skifte i overklassen igennem, der er kendt fra både centralstyret og godsejerstanden. I kapitel VIII, Fluktuationen i rådet, giver Svend Larsen et udmærket indblik i den bureaukratiseringsproces, der satte ind også på Fyn. Det bør i denne sammenhæng understreges, at Hans Jørgensen (Husum), der nævnes blandt de af regeringen udnævnte borgmestre, der var uden tilknytning til byen, blev borgmester i *juni* 1660; før stændermødet begyndte. Skildringen af de »24 mænd«, hvis betydning synes at tiltage efter 1660, viser på interessant måde, hvorledes rådet i dette organ besad en stødpude. I denne karakteristik har forfatteren mere ret, end han vist var klar over. En i original bevaret betænkning af 15. februar 1662, underskrevet af 17 af de 24 mænd, der ad ukendte veje er havnet i Rigsarkivets Topografisk samling på papir under betegnelsen »Odense nr. 190« synes nemlig i hovedsagen at have udgjort grundlaget for den supplik fra magistraten, som Statskollegiet behandlede 21. april 1662 (Svend Larsen I, 236; J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, I, 1903–04, s. 73 ff.). J. Lindbæks ytring om, at der fra købstædernes side intet mærkedes til opposition, men derimod nok til splid og skinsyge efter 1660, slår altså ikke til her (Hist. Tidsskr. 8. Rk. IV. Til Edv. Holm s. 132 ff). Borgmestre og råd har således kunnet hævde, at deres andragende til regeringen gav udtryk for almindeligt nærrede ønsker. Selv med denne støtte overfor både regeringen og de menige borgere kunne det gamle magistratsstyre ikke længere opretholdes. 1671 fik stiftamtmandene overdraget tilsynet med købstæderne, enevældens købstadsstyrelse tog nu form.

I kapitel IX, »Sammenbruddet«, genoptages beskrivelsen af de økonomiske vilkår med en skildring af baggrunden for den gamle overklassens forsvinden fra magistraten, krigene og de svingende konjunkturer.

Værst var selvfølgelig krigene 1657–1660, da Fyn var krigsskueplads. Når Carl Christiansen har draget en tabsopgørelse for Svendborg på 111.900 rd. i tvivl og også J. O. Bro-Jørgensen i sin Svendborgs Historie (I, 165) stiller sig skeptisk, er dertil at sige, at tallet set i sammenhæng med de af Hans H. Fussing fremdragne svenske kilder og de oplysninger Svend Larsen giver om Odense, ikke virker overdrevet. Svend Larsen udtaler sig ganske vist ikke direkte om spørgsmålet, men hans fremstilling viser, at Karl Gustav krigene på katastrofal måde satte punktum ikke blot for det gamle rådsaristokratis men også for det gamle købstadspatriciats magt og indflydelse. Meget instruktivt vises det, hvorledes krigene fremskyndede en nedgang, der allerede var i udvikling. Fra 1640erne forekommer således eksempler på at fordringer hos adelige anses for uvisse. Efterhånden bliver dette mere almindeligt. Højadelen synes at have klaret sig bedst (dette kapitel giver adskillige interessante bidrag til adelshistorien), men som helhed blev standens værdi som kunde hos købmændene stærkt reduceret. Om Odense hedder det i 1660erne, at de fornemste skatteborgere var døde, og Svend Larsen kan påvise, at det forholdt sig således. Og de, der skulle erstatte de gamle, flyttede ofte nok bort, karakteristisk nok til handelens tyngdepunkter Hamborg (Peder Hansen og Jørgen Eriksen) og København (Thomas Oxen og Peder Pedersen Lerche).

Den egentlige fremstilling afsluttes af et par korte kapitler. »Arvingerne« følger rådmandskredsens efterkommere, sønnerne søgte ofte bort, af døtrene blev adskillige gift med hjembyens købmænd, men mange ægtede gejstlige eller andre medlemmer af den lærde stand og enkelte embedsmænd.

»Den ny tids mænd« bringer sammenfattende og afsluttende betragtninger. Har man af og til i undersøgelserne følt at forholdet til staten trængte til at blive bedre belyst, dette gælder således spørgsmålet om statsleverancer, så bliver det her i sidste kapitel ganske klart, at fynboernes deltagelse i rigspolitikken er blevet stedmoderligt behandlet.

Dette kommer tydeligt frem i karakteristikken i forholdet til adelen. Der er meget der taler for, at der har været betingelser for et godt forhold mellem adelen og rådsaristokratiet, sådan som det skildres. Men betragtningen er énsidig. En anvendelse af »rigshistorisk« kildestof kunne have givet mere balance. Her skal kun fremdrages en enkelt kilde. Den turde imidlertid være tungtvejende. I november 1650 vakte som bekendt en ny forordning om accise betydelig uro i borgerlige kredse. I København var reaktionen så stærk, at det kom til et sammenstød med regeringen, og det interessante er nu, at der få dage senere fra Odense kom støtte til de protesterende københavnere i form af en henvendelse fra et halvhundrede borgere til borgmestre og råd.

Klagen, hvortil anm. forbeholder sig at vende tilbage, findes i Rigsarkivet (Danske Kanc. B 160, Indlæg til Registre og Tegnelser, hvor det er sammenlagt med indlægget fra København af 20. november); den nævnes i forbigående af J. A. Fridericia (Adelsvældens sidste Dage XXI) men er ikke medtaget i Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid ved C. Rise Hansen. Den lader ingen tvivl tilbage om, at godtfolk i Odense ganske delte deres københavnske standsfællers oppositionelle anskuelser, og som påtegningen, der uden tvivl skyldes kansler Christen Thomesen Sehested, viser, har magistraten sørget for at ansøgningen er kommet rigtigt frem. At borgmestre og rådmænd ikke skulle have haft samme opfattelse som deres medborgere, turde være temmelig usandsynligt.

Det kunne være fristende at fortsætte drøftelsen af Svend Larsens værk endnu videre. Det her fremførte kan dog forhåbentlig give et indtryk af hvor indholdsrigt det er. Det har sin styrke i den fast utrolig omfattende personalhistoriske viden, og medens man undertiden kunne ønske et videre udblik, må det fremhæves, at netop den lokale afgrænsning i så høj grad betinger værkets dyder, at indvendingerne, når de skal afvejes herimod, får adskillig mindre vægt, end man ellers ville tillægge dem.

Foruden selve fremstillingen er som bind II også udsendt en stor samling oversigts-tavler, biografiske oplysninger, registreringer af varelagre og indbo fra udvalgte skifter samt fortegnelser over utrykte kilder og litteratur. Der er her fremlagt et meget værdifuldt materiale, som kommende forskere vil vide at værdsætte, og som synes at kunne nyttiggøres i de mest forskellige sammenhænge. Den nobelt udstyrede bog prydes, som det sømmer sig en museumspublikation, af gode illustrationer.

Udgiverne Knud Larsen og Niels Oxenvad, der har løst den store og vanskelige opgave at få en anden forskers værk frem i en værdig skikkelse, har krav på megen tak.

Johan Jørgensen.

Bøger fra arkiverne

- AFHANDLINGER OM ARKIVER. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964. Rigsarkivet. København 1964. 322 s.
- VEJLEDENDE ARKIVREGISTRATURER XIII. KONGEHUSARKIVET fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid. Ved VELLO HELK. Udgivet af Rigsarkivet. København 1963. 12 + 203 s.
- VEJLEDENDE ARKIVREGISTRATURER XII. RENTEKAMMERET I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved JENS HOLMGAARD. Udgivet af Rigsarkivet. København 1964. 42 + 282 s.
- ARKIVREGISTRATURER I. FØRSKELLIGE ARKIVER (X-arkiver). Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1964. 14 + 308 s. (maskinskrevet). Fås i landsarkivet for 15 kr.
- LOLLANDSKE RETSBETJENTARKIVER INDTIL 1919. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland. København 1964. 6 + 201 s. (maskinskrevet).
- FALSTERSKE RETSBETJENTARKIVER INDTIL 1919. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland. København 1964. 6 + 75 s. (maskinskrevet).
- MEDDELELSER OM LANDSARKIVERNE FOR ÅRENE 1921–1955. Udgivet af Rigsarkivet. København. Munksgaards forlag. 1960. 187 s. + 8 s. billeder.
- MEDDELELSER OM RIGSARKIVET OG LANDSARKIVERNE FOR ÅRENE 1956–1960. Udgivet af Rigsarkivet. København. Munksgaards forlag. 1961. 8 + 216 s. + 8 s. billeder.
- VIBORG LANDSTINGS DOMBØGER (Sagsreferater og domskonklusioner). Udgivet af landsarkivet for Nørrejylland. Ved POUL RASMUSSEN. Viborg 1955. 10 + 390 s. Fås i landsarkivet for 18 kr. (maskinskrevet).

En svensk anmelder skrev forleden om »Dansk arkivaktivitet«, at »en jämförelse med svenska förhållanden ger onekligen rum för en smula avund.« Det var i en omtale af Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie og dets omfattende publikationsvirksomhed (Sven Ljung i Rig 1965, hf. 1). Sandsynligvis ville denne »avund« vokse ved at se den række bøger, arkivregistraturer, afhandlinger, meddelelser og den påbegyndte udgivelse af Viborg landstings dombøger, vore arkiver i den senere tid har udsendt.

Det er en udgivervirksomhed, som alle, der arbejder med historiske problemer – også dem, der kun lejlighedsvis gør det og ikke bor i arkivets nærhed – må hilse med glæde.

1889 kom den lov, der skabte Rigsarkivet ved en sammenlægning af Geheimearkivet og kongehusets arkiv, og som oprettede tre Landsarkiver. I anledning af 75 års jubilæet udsendte Rigsarkivet Afhandlinger om arkiver, hvor 21 kyndige arkivarer behandler en broget række emner om arkivforhold, lige fra Emilie Andersens Lidt om dokumenterne i Christian 2.s udenlandske arkiv til Damgaard Petersens hyggeligt-morsomme Besøgs- og lånervaner, som for øvrigt stiller forslag om mikrofilmning af alle tilgængelige folketællinger og lægdsruller. I øvrigt indeholder bogen følgende: Om Ærø's jurisdiktionsforhold indtil 1866 af Anne Riising, Til danske Kancellis historie i Christian IV's første år af Johan Jørgensen, Studier i jesuiterordenens hovedarkiv i Rom af Vello Helk, Jørgen Seefeldts genealogiske værk om den danske adel af Knud Prange, Omkring de nørrejske kirkebøger af Paul G. Ørberg, Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1675 af Troels

Dahlerup, Politimester og politi i København. Et bidrag til enevældens retspleje af Kr. Hvidt, Registraturer fra købstæderne i Nørrejylland af Helle Linde, Udenrigsministeriets arkiv 1770–1905 af Klaus Kjølse, E. A. Bertouchs korrespondance med adelen af Henry Bruun, Arkivkommissionen af 1790. Et bidrag til rentekammerarkivets og proveniensprincippets historie af Jens Holmgaard, Kulturministeriets tilblivelse af Niels Petersen, Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849–1922 af Knud Rasmussen, Den store jurisdiktionsomlægning på Lolland i 1856 af Harald Jørgensen, Kommuneforstanderarkiver fra Nordslesvig 1867–1920 af Hans Worsøe, A. D. Jørgensen og cirkulæret om vindikationsretten af 15. januar 1885 af Aa. Rasch, Frederiksberg Stadsarkiv af J. Boisen Schmidt, Rigsarkivets middelaldersegl, deres sygdomme og konservering af Niels Gärting og Nogle bemærkninger til ordningen i de i Rigsarkivet opbevarede middelalderlige arkiver af Thelma Jexlev.

I de senere år har Rigsarkivet udsendt en række bind registraturer. Vejledende Arkivregistraturer XIII, Kongehusarkivet fra Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid udkom i anledning af 100-årsdagen for Christian X's tronbestigelse. På registraturen er der arbejdet gennem mange år, både af geheimearkivarer og rigsarkivarer. A. D. Jørgensen nåede at ordne det meste, og arbejdet fortsatte af V. A. Secher og Kr. Erslev. Aksel Linvald udarbejdede en registratur over Christian 8.s arkiv og Holger Hjelholt over Frederik VII's. 1962 blev det overdraget Vello Helk at gøre manuskriptet klar til trykning, mens de eksisterende registraturer blev revideret og delvis omgrupperet og omordnet. Visse dele er kommet til fra privatarkiver, fra dødsboer og auktioner. Mest omfattende er Christian VIII's arkiv; mange kabinetssager har han personlig interesseret sig for, og de er så indgået i arkivet, endvidere må nævnes hans udstrakte brevveksling med hjemlige og udenlandske lærde. Frederik VI's arkiv dækker den længste periode, men indeholder mindre, mange sager må her søges i kabinetsarkivet. I Frederik VII's arkiv har A. D. Jørgensen udskilt særlige grupper, hvorved man hurtigere kan finde frem til vigtigere sager. Man må erindre sig, at arkivalier, der er yngre end 1839, kun er tilgængelige med Hans Majestæt Kongens tilladelse.

Den tidligere udgivne registratur over Rentekammerets arkiv har længe været ganske forældet. Allerede rigsarkivar V. A. Secher havde begyndt at omordne, og i 1950'erne begyndte arkivar, dr. phil. Sigurd Jensen på udarbejdelsen af manuskript til den nye udgave af registraturen. Efter at han 1956 var blevet stadsarkivar, blev arbejdet overdraget nuværende landsarkivar Jens Holmgaard. I indledningen gøres det klart, at arkivet har lidt betydelige tab, bl. a. ved tyverier, men mest ved visse hårdhændede kassationer, navnlig én i 1725, der berøvede eftertiden »den væsentligste del af kilderne til Danmarks finansielle og økonomiske historie i 1500- og 1600-tallet«, og som mærkbart berører både personal-, lokal- og kulturhistorien. Glædeligvis er righoldige og meget vigtige dele bevaret, således rummer arkivet bl. a. de for lokalhistorikeren så vigtige matrikler 1660–62, 1664 og 1688 med forarbejder såvel som de senere hartkornsspecifikationer. I indledningen gøres endvidere rede for ordningen og nummereringen, der følger det nye system med udelukkende arabertal. Værket slutter med person- og stednavnregistre.

Landsarkivet for Sjælland har påbegyndt udsendelsen af en række foreløbige arkivregistraturer over retsbetjentarkiver med de lollandske retsbetjentarkiver som det første. Når netop Lolland valgtes, er grunden den, at før 1856 herskede der de mest forviklede jurisdiktionsforhold i hele Danmark, hvor store godser og private

birker blandede sig imellem hinanden, så en enkelt landsby kunne være delt mellem 4 jurisdiktioner og nabo skilt fra nabo. Siden 1962 har næsten alle i landsarkivet bidraget til at få disse retsarkiver ordnet og registreret. Fortegnelsen over hvert embede indledes med en redegørelse for embedets historie og en fortegnelse over dommere og skrivere. Et rigt stof, der før var næsten utilgængeligt, har denne registratur, støttet af Harald Jørgensens førnævnte afhandling i Afhandlinger om arkiver, nu gjort det muligt at benytte på nogenlunde normal vis. – Samme år fulgte en fortsættelse efter samme principper nemlig en registratur af de falsterske retsbetjentarkiver, væsentlig udarbejdet af arkivar Andreas Jørgensen.

Landsarkivet i Viborg har udsendt Forskellige arkiver (X-arkiver), en fortegnelse over et ret betydeligt antal mindre arkiver, dels af offentlig og dels af privat oprindelse, nyordnet af arkivar Poul Rasmussen. Det er såre forskelligt, hvad man her kan finde. Af statslig proveniens kan vi f. eks. nævne: valg til provinsialstænder, kystmilitis og kommissioner, af privat proveniens: brandforsikringsselskaber, foreningsarkiver, Ribe amts delingsførere o.s.v. Og her er arkiver fra besættelsestiden som fra modstandsbevægelse og vagtværn, tyske forhørsrapporter, fra general Lindemanns hovedkvarter og flygtningelejren i Oksbøl. Der gælder særlige bestemmelser for benyttelsen af visse af sidstnævnte arkivalier.

Til Meddelelser om landsarkiverne 1921–55 har Harald Jørgensen, Ole Karup Pedersen og Vello Helk udarbejdet manuskriptet. Afsnittene om oprettelsen af landsarkivet i Åbenrå og ordningen af Færøernes arkivvæsen er dog skrevet af Axel Linvald. Det er arkivernes problemer, såsom nye regler og lovbestemmelser, personalelister, tilvækst og kassationer og den i perioden så trykkende pladsmangel, her redegøres for, og der er en værdifuld oversigt over afleveringer af privatarkiver m.m. Der sluttes med fortrinlige billeder af landsarkivernes bygninger og læsesale. – Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1956–60 følger i det væsentlige samme plan og manuskriptet er skrevet af samme mænd, men tillige behandles også Rigsarkivet og dets problemer, ligesom Erhvervsarkivet, Udvandrerarkivet og De sognekommunale arkiver omtales. Et interessant afsnit er kapitlet om Mikrofilms af udenlandsk arkivmateriale. Det drejer sig ikke alene om materiale om det tyske angreb på Danmark og besættelsen, men der er også ønsker angående sager om den prøjsiske administration af Nordslesvig, om danica i Dresden og USSR, og således at de fremmede institutioner til gengæld får lov til at få fotografier af materiale i danske arkiver, som har interesse for dem. – Disse Meddelelser er, som rigsarkivar Svend Aakjær ønskede det, virkelig nyttige såvel for personalet som for de mange arkivbesøgende.

Landsarkivet i Viborg har udsendt Viborg Landstings Dombøger 1616 i korte referater af de verserende sager og med ordret gengivelse af domskonklusionerne. Det er meningen, at udgivelsen skal fortsætte, for årene før 1616 endog med sagerne in extenso. Udgivelsen blev planlagt for nogle år siden af daværende landsarkivar, nu rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, mens arkivar Poul Rasmussen har udført arbejdet, som han har forsynet med fyldige registre. Dombøgerne er en guldgrube for kultur-, slægts- og lokalhistorikere. Da uddragene gengiver sagerne klart og præcist, vil denne udgave – som landsarkivar Jens Holmgaard skriver i forordet – både kunne tjene til let og hurtig orientering og for mange forskningsformål erstatte benyttelsen af de originale dombøger.

H. K. Kristensen.